

NAGY MÁRIA

REND ÉS FEGYELEM AZ ISKOLÁBAN
ÁLTALÁNOS ISKOLAI MŰKÖDÉSI SZABÁLYZATOK VIZSGÁLATA

Az iskolai fegyelmezés kérdései rendszerint a nevelők szakmai feladataiként merülnek fel, az iskola belső működésében tisztázódnak, értelmeződnek és változnak. Az ezzel kapcsolatos társadalmi érdeklődés növekedése azonban általában iskolán kívüli okokkal magyarázható. A tömegoktatás látványos mértékű kiterjesztése például, ami új társadalmi rétegek tömeges megjelenését eredményezte az iskolákban, mindenütt megnövelte az iskolai rend és fegyelem meglazulásával kapcsolatos vélekedéseket. Az Egyesült Államokban pl. az iskolai faji szegregáció megszüntetését előíró törvények nyomán megerősödött a rendzavaró viselkedéssel kapcsolatos társadalmi és tudományos érdeklődés.

Gyakran az uralkodó oktatáspolitikai értékek átrendeződése is azzal jár, hogy megváltozik az iskolai fegyelmelemmel kapcsolatos közhangulat és szakmai megítélés. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a tanulói létszámok és a tanulmányi idő folyamatos növekedését (és az oktatási költségráfordítások viszonylagos bőségét), valamint az iskolából kilépő tanulók biztos elhelyezkedését átélő európai oktatási rendszerekben inkább "az iskolai unalom" kérdése állt a tanulók iskolához való viszonyával foglalkozó kutatók és publicisták érdeklődésének előterében, azaz azt kutatták, hogy miként tehető az iskola vonzóbbá a fiatalok számára. A hetvenes évek második felének romló gazdasági helyzetében, az ifjúsági munkanélküliség látványos megnövekedésével, a minőség és a hatékonyság növelésének jelszavával meghirdetett új oktatáspolitikák mellett azonban egyre inkább előtérbe kerültek az iskolai fegyelem meglazulásával kapcsolatos vélekedések, és megnőtt a fegyelmezés szigorodását jelző jogszabályokkal és az iskolai fegyelmelemmel kapcsolatos kutatások száma.

A társadalmi szabályozás általánosabb kérdéseivel foglalkozó jogszociológiai irodalom sok olyan tényezőt ismer, amelyek a szabályozás — a deviánsnak minősített társadalmi viselkedés büntetése — szigorodását vonja maga után. Ilyen a társadalmilag elfogadott értékek körüli egyensúly megbomlása, ami a nagyarányú társadalmi változások kísérőjelensége. Az irányítási

rendszer centralizáltságának mértéke is meghatározza a büntetések szigorúságát: az erőteljesebben központosított irányítás mellett kevesebb a lehetőség az egyedi eltérések egyéni kezelésére, az átfogóbb szabályok nagyobb valószínűséggel szigorúbbak is. A büntetések szigorúságát növeli a deviáns viselkedés kezelésére alkalmas egyéb intézmények, a társadalmi kontroll egyéb formáinak (pl. a pszichoterápiás intézményeknek) a hiánya is.

Amikor a mai magyar iskolák fegyelmi szabályozásának a vizsgálatába kezdünk, mindezen tényezők alapján azt vártuk, hogy nagyfokú szigorúsággal fogunk találkozni. Ezt valószínűsítették a magyar iskolarendszer fejlődésének poroszos hagyományai, a herbarti tanítóiskolai értékek dominanciája és a gyermeki személyiséget központba állító deweyi szemlélet hagyományos idegensége. De erre utalt az iskolai irányítási rendszer hagyományos központosítotttsága és a rendszer egységességének követelménye körüli lényegi társadalmi konszenzus is. Ezt valószínűsítette a deviáns fiatalokkal foglalkozó alternatív intézmények közismert kiépíthetlensége is. Mindez arra utalt, hogy a működési szabályzatokban nagy valószínűséggel a tanár—diák kapcsolatok me-rev hierarchizáltságával és a fegyvelemmel kapcsolatos szigorú előírásokkal fogunk találkozni.

Más tényezők ugyanakkor azt a feltételezést erősítették, hogy mindezen meghatározottságok mellett is inkább elbizonytalanodott fegyelmezési szabályozással állunk majd szemben. Erre utal az autoriter értékekkel kapcsolatos társadalmi megítélés megosztottsága, az oktatási rendszer decentralizálására és demokratizálására irányuló törekvések erősödése is. És ezt valószínűsíti az iskolák "elnoiesedésének" ténye is, amely arra utal, hogy a ma már egyre inkább fiatalabb nőkből álló tantestületek talán a korábbiaknál kevésbé vallhatják egyértelműen egy szigorú iskolai fegyelmezési gyakorlat szükségességét. Ezeket a feltételezéseket egy 56 iskolára kiterjedő, országosan reprezentatív mintán vizsgáltuk meg.

A működési szabályzatokról. A jutalmazás és büntetés formái

A működési szabályzatok maguk is egy oktatáspolitikai átalakulás termékei. A nyolcvanas évek közepén egy ellentmondásoktól nem mentes, de a korábbi gyakorlatot lényeges pontjain átgondoló és átalakító új szabályozás született az oktatásügy egész rendszerére vonatkozóan. Az 1985-ös Oktatási Törvény lényegében az oktatásirányítási rendszer hagyományos centralizáltságának megtörését jelentette, amikor a fejlesztés útját elsősorban az iskolai intézményi önállóság kibontakoztatásában és az egyéni pedagógiai megoldások ki-

alakításában jelölte meg. Ennek egyik elemeként rendelte el a művelődési miniszter az önálló iskolai működési szabályzatok készítését is.¹ Az iskolák tehát szembekerültek azzal a feladattal, hogy működésük egészéről (és benne fegyelmezési gyakorlatokról), illetve az azt meghatározó alapelvekről és értékekről elgondolkodjanak.

Nem tudni, hogy a napi feladatok szorításában élő és a külső feltételek területén lassú vagy alig érzékelhető változást átélő iskolák mennyire vették komolyan ezt a feladatukat, azaz mennyire tarthatjuk a magyar általános iskolák 1987-es állapotára jellemzőnek ezeket a működési szabályzatokat. Valószínűnek gondoltuk, hogy az iskolák a legkisebb, ellenállás irányában mozdulnak el, azaz általában a tőlük legkevesebb erőfeszítést igénylő megoldásokra törekednek, részben természetes védekezésül az újabb és újabb elvárásokkal szemben, részben pedig mert hagyományosan ez látszik a legéletképebb stratégiának a gyakran változó irányítási környezetben. Vagyis, úgy gondoltuk, hogy a fegyelmi szabályozások általában nem egységes értékrendszert tükröznek, hanem inkább különböző panelekből építkeznek; hogy sokkal kevésbé utalnak majd speciális iskolai gyakorlatokra, mint amennyire inkább a feltételezett felső elvárásokhoz igyekeznek igazodni. Mégis, úgy éreztük, ellentmondásos voltukban is érdemes áttekinteni ezeket a szabályzatokat, hiszen az ezekben megfogalmazott értékek, elvek és elvárások voltak azok, amelyekhez 1987-ben a vizsgált iskolák vezetői nevüket és aláírásukat adták, és amelyeket a tantestületek mint saját működésüket szabályozó dokumentumot elfogadtak.

A mintába került 56 iskola fegyelmezéssel kapcsolatos szabályozását 41 esetben kétféle dokumentumon keresztül tanulmányozhattuk: magukon a működési szabályzatokon (illetve azoknak a fegyelmezéssel kapcsolatos pontjain) és az azokhoz mellékként csatolt iskolai házirendeken át. 6 esetben csupán a házirend, 9 esetben pedig csupán a működési szabályzat (illetve annak megfelelő részei) álltak rendelkezésünkre. Míg a működési szabályzatok láthatólag elsődlegesen az iskolákban tanító tanárokhöz szóltak, amikor az iskolai jutalmazás és büntetés irányelveit és gyakorlatát leírták, a házirendek alapvetően a tanulók számára szükséges viselkedési információkat tartalmazzák. A következőkben e kétfajta dokumentum elemzésének tanulságait külön-külön foglaljuk össze.

A működési szabályzatok átlagos terjedelme 27,5 oldal, a legrövidebb 7, a leghosszabb (kettő is!) 65 oldalra terjed ki. A terjedelem és a tartalmi

¹L. a művelődési miniszter 13/1986. (VIII. 1.) MM számú rendeletét az alapfokú nevelési-oktatási intézmények működéséről.

önállóság között viszont semmilyen összefüggést nem találtunk. 10 iskola nem választotta el a szabályozásban a büntetéssel, illetve jutalmazással összefüggő elveket. Az értékelés e két területét szétválasztók a jutalmazással valamivel többet foglalkoztak (átlagosan 1,5 oldalt — a minimum egy negyed, a maximum 5 oldal volt —, míg a büntetésre átlagosan 1,28 — minimum egy negyed, maximum 3 — oldalt fordítottak).

Alapelveket ugyanakkor a működési szabályzatok inkább a büntetéssel kapcsolatban láttak szükségesnek megfogalmazni (összesen 30, míg a jutalmazással kapcsolatban csak két szabályzat jelöl meg célt: mindkettő az ösztönzést). A büntetés alkalmazásának alapelvei között a legtöbben azokat jelölték meg, amelyeket a már említett jogszabály is javasolt: azaz kiemelték, hogy a büntetés nevelési eszköz, kikötötték, hogy nem lehet megtorló vagy megalázó jellegű, és hangsúlyozták, hogy a testi fenyegetés tilos. 6 szabályzat egyéb szempontokat is megjelöl: fontosnak tartják a várható hatást, kiemelik a büntetés elrettentő jellegét, illetve azt a funkcióját, hogy a hiba megismétlését megakadályozza. Egy szabályzat hivatkozik arra, hogy a büntetés mérhetővé teszi a hiba súlyát. A büntetések elemzésének általánosan elfogadott kategóriáit használva: úgy tűnik, a szabályzatokban megfogalmazott célok között a legfontosabb a viselkedés korrekciója, kisebb súllyal szerepel az elijesztés vagy a csoportintegráció eszközeként.

A működési szabályzatok tehát láthatólag átvesszik azokat a liberális, kulturált fegyelmezési alapelveket, amelyeket az említett miniszteri rendelet sugall számukra, és amelyeket egyébként már az 1933-as Magyar Pedagógiai Lexikon fegyelemmel kapcsolatos címszavai is tartalmaznak. Az örök (vagy legalábbis hosszabb távú) érvényű alapelveken túl nézzük most a fegyelmezéssel kapcsolatos konkrétabb kérdéseket!

Hogy miért adható jutalom, illetve büntetés, azzal 38 szabályzat foglalkozik. Azaz, a jutalmazásról mindegyik, a büntetésről csupán 17 ejt szót. A büntetéssel kapcsolatban elsősorban az említett jogszabály egy elemét emelik ki (azt, hogy a tanuló jogviszonnyal kapcsolatos kötelességzegését kell megbüntetni), illetve a házirend megsértéséért kívánnak büntetni. Nyolc szabályzat tételesen felsorolja a büntetendő cselekedeteket, azaz valamiféle "árlistát" készít. Az egyik szabályzat ezt még az iskolai élet különböző területeire vonatkozólag is rendszerezi (a tanulmányi munkában; az óráközi szünetekben; az üzemlátogatás, a bejárás, a nyári szünetek idejében elkövetett, illetve "egyéb" vétségek megkülönböztetésével). A 2,5 oldalas leírásból néhány tétel: a tanulmányi munka terén pl. szóbeli figyelmeztetést von maga után a rendszertelen felkészülés, a felszerelés hiányossága, illetve a

házi feladat ismételt el nem készítése. A társak óráközi zavarása már osztályfőnöki intéssel jár, míg a nevelővel szemben tanúsított tiszteetlen viselkedés már igazgatói írásbeli intéssel jár.

A jutalmak túlnyomórészt kiemelkedő tevékenységért járnak, főként a tanulmányi téren elért eredményekért. Sok szabályzat általánosságban csak a megfelelő magatartásért, illetve szorgalomért kíván jutalmazni. A szabályzatok csaknem egyharmada a közösségi, társadalmi munkát is jutalmazza. 3-3 szabályzat kívánja az úttörő tevékenységet, illetve az iskola hírnevét növelő cselekedeteket jutalmazni. 18 szabályzat emeli ki, hogy az egyéni jutalmazás és büntetés mellett csoportos fegyelmezés (elsősorban persze inkább jutalmazás) is alkalmazható.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a szabályzatok nagyon általánosan jellemlik meg azokat az alapelveket, amelyek alapján, és azokat a konkrét cselekedeteket, amelyeket jutalmazni, illetve büntetni kívánnak. Szívesebben foglalkoznak a jutalmazás, mintsem a büntetés kérdésével, és dominánsan a tanulmányi munkára összpontosítanak. Amennyiben tehát azt feltételezzük, hogy a nevelőtestületek tagjai a büntetés és jutalmazás kérdéseiben iskolájuk működési szabályzatához fordulnak eligazításért, azt láthatjuk, hogy igen kevés konkrét tanácsban részesülhetnek ezen az úton (kivételt képeznek a pontos árlistát adó szabályzatok). Inkább csak valamiféle általános, inkább liberális és megértő szemléletet nyújtanak a dokumentumok alapelvekkel és konkrét fegyelmi vétségekkel kapcsolatos részei.

Két területen találkozunk viszont nagyon pontos, konkrét eligazítással. Az egyik a magatartás és szorgalom osztályzatok területe. 17 iskola anyagai között szerepel (vagy a működési szabályzatban, vagy annak mellékleteként) az osztályzatok tételes felsorolása és a mellérendelt követelmények rendszere. Ezek láthatólag nem az új szabályozás alapján születtek, hanem az iskolák régóta érvényes követelményrendszerét tartalmazzák,² és némiképpen ellentmondásban vannak azzal a szabályozásban megfogalmazott alapelvvel, hogy nem osztályzatokkal kell büntetni és jutalmazni.

A fegyelmezés másik jól részletezett, konkrétan leírt területe, amellyel kivétel nélkül minden szabályzat foglalkozik, az a büntetések-jutalmak hierarchiájának megállapítása. A szabályzatok mennyiségileg is legnagyobb hányadát teszik ki az iskolák erre vonatkozó elképzelései. Valójában a büntetések és jutalmak hierarchiájának többé-kevésbé részletezett leírása adja az

²A dokumentumok anyaga tartalmilag nem tér el egy korábbi, 1978-as vizsgálatban feltártaktól. L. a szerző "Mit érnek az értékek?" = Világosság, 1979. 4. sz. c. munkáját.

iskolai működési szabályzatok fegyelmezéssel kapcsolatos elképzeléseinek gerincét. A legsúlyosabb esetekben alkalmazott fegyelmi büntetések fokozatait, illetve a fegyelmi eljárás menetét az említett rendelet részletesen szabályozta, ezt az iskolák változtatás nélkül vették át, illetve többen csak utaltak a rendelet meghatározó paragrafusaira. A kisebb vétségek, illetve a jutalmak rendszerét viszont az iskolák maguk alakították ki.

A szabályzatok többféle szempont szerint képeznek hierarchiát a büntetések-jutalmazások rendszerében. A leggyakoribb, mindegyikben előforduló elv az, hogy ki adja a megfelelő büntetést, illetve jutalmat. A legszokványosabb a szaktanár, osztályfőnök, igazgató, nevelőtestület hierarchia. Néhanyan a különböző fokok átválthatóságát is szabályozzák (pl. 3 szaktanári intézkedést egy osztályfőnöki, 10 osztályfőnököt egy igazgatói követ stb.). 39 szabályzatban kétféle személyi hierarchia is megjelenik: a fenti — nevezzük így: tanulmányi — hierarchia mellett egy mozgalmi hierarchia is jelen van, azaz az úttörőszervezet különböző szintű irányítói is büntethetnek, illetve jutalmazhatnak. 18 szabályozás valamilyen formában szétválasztja ezt a két hierarchiát. 4 esetben a szétválasztás csupán azt jelenti, hogy utalás van vagy a két szervezet közti együttműködési szabályzatra, vagy az úttörőcsapat saját szabályrendszerére (csapatalkotmány, saját szervezeti szabályzat).

7 esetben a szabályozás a feladatokat különíti el a két szervezet vonatkozásában, mindenféle alá- és fölérendeltségi viszony megjelölése nélkül. Ezek szerint az iskolai szervezet a tanulmányi munkát és annak rendjét szabályozza (bünteti és jutalmazza), míg az úttörőszervezet (vagy diákönkormányzat) a mozgalmi munka, a társadalmi munka, az iskolai versenyek, tanításon kívüli tevékenységek területén jutalmaz és büntet. 7 szabályzat az elkülönítésbe hierarchizáló szempontot is bevezet: 6 alárendeli az úttörőszervezet tevékenységét az iskolai szervezetnek, 1 esetben viszont az úttörőszervezet a legfelsőbb jóváhagyási fórum az iskolai jutalmazás-büntetés kérdéseiben.

A 18 szétválasztó szabályzattal szemben 12 olyant találtunk, amely nem különíti el világosan az úttörőszervezet és az iskolai szervezet feladat- és jogkörét, azaz ugyanazokat a tevékenységeket ugyanolyan jogkörrel jutalmazza, illetve bünteti mind a kettő. Ezt részben a feladatok egymás mellé rendelése, azonos súlya biztosítja, részben az iskolai és a mozgalmi hierarchia egymásba olvadása, ahol az osztályfőnök és a rajvezető, az igazgató és a csapatvezető párhuzamosan és ugyanazokért a dolgokért jutalmaz és büntet. Ez néhány esetben csak azt a kimondatlan feltevést tükrözi, hogy az iskolában egyformán fontos a tanuló minden tevékenysége (az órai és órán kívüli, a tanulmá-

nyi és a társadalmi), illetve hogy az egyes cselekedetek megítélésében ugyanazok a szempontok és értékek vezetnek a szaktanárt, mint a mozgalmi vezetőt. Néhány esetben viszont a feladatok és jutalmak-büntetések átláthatatlan, örült rendszerével találkozunk. Ilyen annak a kétezer lakosú községnek az iskolája, amelyben az úttörőcsapat által kidolgozott rendkívül bonyolult pont- és zsetonrendszerrel dolgoznak a nevelők is, és egy összetett könyvelési rendszerben (osztálynapló, rajfaliújság) váltják át részben a pontokat zsetonokra; részben a zsetonokat valamilyen fokozatú nevelői dicséretre, illetve büntetésre; részben magatartási osztályzatokra.

5. szabályzat csak a súlyos fegyelmi vétségek esetén összehívandó fegyelmi bizottságokkal kapcsolatban említi a mozgalmi szervezetet, amelynek képviselőjét is a bizottságba várják — egy szabályzat köti ki, hogy csak abban az esetben, ha az érintett tanuló úttörő is.

Úgy tűnik, a kétféle iskolai hierarchia kérdésében meglehetősen bizonytalanság, néhány esetben zavaró tisztázatlanság uralkodik a szabályzatokban. Nem tudjuk, hogy ez a bizonytalanság mennyire jelentkezik a működésben, az viszont kívánatosnak tűnne, hogy az iskolák, amennyiben lényegesnek látják, hogy saját működési gyakorlatukat átgondolják, tisztázzák e kétféle hierarchiával kapcsolatos álláspontjukat is. Ma erre láthatólag csak az a 14. szabályzat vállalkozott, amely az iskolai feladatokat s az azok megítélésében kompetens személyeket világosan megkülönbözteti egymástól, akár úgy, hogy mellérendelt kapcsolatot állít fel közöttük (egyformán fontosnak tartja ezeket a feladatokat az iskolák életében), akár úgy, hogy alárendeli az egyiket a másiknak (azaz fontossági sorrendbe rendezi a tanulmányi és mozgalmi feladatokat, illetve az azok megítélésében kompetens személyeket).

A büntetések-jutalmazások rendszerében a második leggyakoribb hierarchiaképző elv a fegyelmezési eszköz szóbeli vagy írásbeli jellege (ezt 28. szabályzat említi); természetesen az írásbeli fegyelmezés minősül erősebbnek. 14. szabályzat jelzi a fokozatok súlyát a nyilvánosság szélesedésével. A rangsor: a négyesemközti, az osztály, az iskola tanulóközössége előtti fegyelmezés, de ez kombinálható a mozgalmi közösségi rangsorral is (a raj, illetve a csapat előtti büntetéssel, jutalmazással). Általában inkább a jutalmazás esetében használják ezt a hierarchiaképző elvet.

Itt érdemes szólni arról, hogy a szülők informálásának kötelezettsége is megjelenik (17. szabályzatban), de ez nem képezi a fegyelmezések hierarchizálásának alapját, inkább csak arról van szó, hogy ezek az iskolák szükségesnek tartják leszögezni, hogy a szülőt értesíteni kell a gyermeke fegyelmezési problémáiról, illetve dicséretes viselkedéséről. 4. szabályzat utal anyagi

ügyekkel kapcsolatban a szülőkre (az anyagi kár megtérítésével kapcsolatban, illetve annak jelzésével, hogy a jutalmazás anyagi fedezetének megteremtésében a szülői munkaközösség is szerepet játszik). 5 szabályzat a legsúlyosabb fegyelmi vétségekben eljáró fegyelmi bizottságba is meghívja a szülőt, egy pedig a szülők számára is biztosítani kívánja a jutalmazásra, illetve büntetésre való javaslattétel jogát. A szabályzatok fegyelmezéssel kapcsolatos előírásai azonban általában nem utalnak arra, hogy ezen a téren az iskola és a szülő kapcsolatában bármiféle változás lenne, azaz a fegyelmezést alapvetően belső, iskolai ügyként kezelik. Ugyanakkor két szabályzat mellékleteként két olyan dokumentummal is találkoztunk, amelyek kiemelten foglalkoznak az iskola és a család kölcsönös felelősségi és támogatási viszonyával, és a tanulói viselkedés szabályozásában az iskola informálási kötelezettségén túlmutató együttműködésben gondolkodnak.

8 szabályzatban használják hierarchiaképző elvként az iskolai dokumentumok alkalmazását a fegyelmezés megörökítésében. A különböző dokumentumok (ellenőrző, osztálynapló, bizonyítvány, anyakönyv vagy speciális dokumentum — pl. "Tettek könyve") a különböző súlyú dicséretet vagy büntetéseket megörökítését is szolgálja. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy összesen 26 iskola használnál valamiféle speciális dokumentumot a dicséretet és büntetéseket megörökítésére, ha nem is mindig a különböző fokozatok jelzésére, hanem inkább valamiféle adminisztrációs eszközként ("tükörfüzet", ügyeletesi napló, dicsőség-tábla stb.). 5 szabályzat vezeti be a terület elvét mint a fokozatosság jelzésére alkalmas szempontot (az osztály- és iskolai versenyeken túl a városi, megyei és országos eredmények rangsorával). 2 dokumentum a büntetendő, illetve jutalmazandó cselekedetek időtartama szerint is hierarchiát alkot (egyszeri, egy éven át tartó, nyolc évfolyamon keresztül tartó viselkedésre vonatkozóan).

A legtöbb szabályzat (19) kétféle hierarchia-szempont kombinációját dolgozta ki, 12 szabályzat csak egy, 13 szabályzat 3 elv szerint rangsorol. 3 olyan szabályzat is van, amelyik négy, 2 szabályzat pedig hat szempont kombinációjával teremt rangsort a fegyelmezési gyakorlatában.

A különböző, kifinomult hierarchiarendszereket olvasó-elemző számára úgy tűnik, hogy részletekbe menő, aprólékos szabályozásokkal van általában dolgunk. Ugyanakkor — mint erről már volt szó korábban — csupán 8 szabályzat rendel ezekhez a hierarchiákhoz pontos büntetési-jutalmazási szempontokat, azaz ad valamiféle árlistát. Mindez — a nagyon pontos bürokratikus-hierarchizált, esetenként az átválthatóságot is szabályozó rendszer és a büntetendő-jutalmazandó viselkedés konkrét leírásának hiánya — együtt egy túladi-

nisztrált, ám a lényegi kérdésekben eligazításra képtelen fegyelmezési gyakorlatot sejtet. A hierarchiák merev szigorúsága (esetenként túlbonyolított-sága) és ugyanakkor "tartalomnélkülisége" egyszerre utal a bevezetőben említett szigorúságra és az egyidejű elbizonytalanodásra. Nézzük most meg, hogy a házirendek hogyan igazítanak el a fegyelmezési kérdésekben!

Szabályozás a házirendeken keresztül

Amint arra némelyik működési szabályzat utal, a házirendek tartalmazzák azokat a szabályokat, amelyek megszegéséért büntetés jár (ha a pontos átváltathatóságról, alkalmazásról nem is tudunk meg sokat). A házirendek rendelkezése, hogy a tanulók (és szüleik) számára nyilvánvalóvá tegyék az adott iskola működési rendjét. A működési szabályzatokból sugárzó bizonytalanságok azonban arra késztettek, hogy pontosabb elemzéssel megvizsgáljuk, hogy a házirendekben ki beszél? és kihez? Ez a 47 házirend közül 34 esetében volt egyértelmű. Ezek közül a legtöbb (15) egyes szám második személyben, tegezve fordul a tanulókhöz, 1 házirend többes szám második személyben teszi ugyanezt. A személyesebb hangvételű szabályozásoknál kisebb számú a személytelenül, "a tanulóról", illetve "a tanulókról" egyes szám harmadik, illetve többes szám harmadik személyben írt szabályzat (9, illetve 6 darab). Előfordul, hogy fogadalomtétel-szerűen (egyes szám első, illetve többes szám első személyben) fogalmazzák meg a házirendet (1, illetve 2).

13 házirend nem következetes ezen a területen. A legtipikusabb eset (8) az, hogy a személyesség és a személytelenség váltakozik bennük. 2 szabályzat keveri "a tanulóról", illetve "a tanulókról" írott utasításokat, míg 3 olyan házirend is akadt, amely ebben a kérdésben értelemzavaróan határozatlan. Az egyik az összes lehetséges formát alkalmazza, a másik a fogadalomtétel-szerű megfogalmazásokat a tegező formával keveri, így nem tudni, hogy a tanuló beszél vagy éppen hozzá beszélnek a dokumentumban. A harmadik házirend viszont végig tanulói fogadalomként hangzik, aláírásként viszont az úttörőtanács-titkár, a csapatvezető és a szülői munkaközösség elnökének a neve szerepel.

A házirendek tartalmi elemzésénél néhány hasonló jellegű vizsgálat módszertani segítséget és egyben összevetési lehetőséget is jelentett.³ Amikor pl. a házirendek hangvételét vizsgáltuk, jól használhatónak tűnt az a tipo-

³L. Jean-Émile Charlier: L'ordre Scolaire: le règlement et son image. = Recherches Sociologiques. 1986. No. 3.; F. Merrett et al.: Rules, Sanctions and Rewards in Secondary Schools. = Educational Studies, 1988. No. 2. és Miksa Lajos: Elszürkítő házirendek. = Köznevelés, 1987. 30. sz. c. munkáit.

lógia, amit a belga iskolai szabályzatok elemzése során Charlier alakított ki, aki alapvetően két típusú szabályozást talált: parancs típusút és meggyőző típusút. Míg az előbbi inkább a szülőhöz szól, mereven kijelöli az iskola idő- és térbeli határait, nem konkrét szabályokat, hanem alapelveket szögez le; az utóbbi inkább a tanulóhoz szól, konkrét szabályokat tartalmaz, és azokat igazolni is igyekszik. A magyar szabályzatok általában konkrét jellegűek, a parancs típusú megjelölés többnyire túl erős lenne a számunkra, inkább a bürokratikus-technokratikus megjelölést használhatnánk esetükben (12 szabályzatról van szó). Ezek a házirendek többnyire objektív, hivatali hangvételben igazítanak el az iskolai dolgokban (pl. "Kötelességed képességednek megfelelően tanulni", vagy: "A tanár beérkezése előtt mindenki köteles a tantárggyal foglalkozni", vagy: "A tanulók az iskolába érkezéskor kicsomagolnak", vagy: "Az utolsó óra után a tanulók zárt sort alkotva hagyják el a tantermet, s a kapuban együttesen köszönnek. Ezután hagyhatják el az iskolát." stb.).

Ezektől a bürokratikus házirendektől némiképp eltérőnek tartottuk azt a 3 házirendet, amelyik — legalábbis egyes elemeiben — kifejezetten militánsnak tűnt. Jóllehet a katonás elemek igen gyakoriak a házirendekben (és ez tökéletesen egybevág a belga szabályzatok elemzőjének tapasztalatával is), azaz: a tanulók folytonosan sorakoznak, gyülekeznek, vonulnak bennük (s hogy a gyakorlatban ez mennyire így van, arról az iskolai belső életéről tudósító — ritka — elemző megfigyelések tanúskodnak),⁴ a kifejezetten militáns hangvétel mégis ritka bennük. Három házirendet mégis alkalmasnak láttunk ilyenfajta minősítésre. Az egyik pl. arról tudósít, hogy "minden napot értékeléssel zárunk". A másik megfogalmazásában ilyen részeket különít el: "A tornatermi szárny rendje". A harmadik iskola "brigádok"-ról, "gárdaparancsnokok"-ról beszél, és az iskolaköpeny fölött még pulóver viselését se tűri meg az iskolában. Hogy mennyire militáns iskolai életet tükröznek ezek a szabályozások, azt persze nem tudhatjuk, csupán gyanítjuk, hogy a megfogalmazás oka sokkal inkább a szerzők kilétében rejlik, mintsem az iskola különös szigorúságában. Úgy tűnt, hogy a megfogalmazásokban általában — és a militánsnak minősítettekben különösen — erős az úttörőcsapat-élet hatása.

Meggyőző-érvelő-magyarázó minősítéssel láttunk el 11 házirendet. "A nap jelentős részét az iskolában töltitek. Felelősség, kötelesség és a jogok is-

⁴ L. pl. Az iskola működése és működészavarai. Szerk. Felvinczi Katalin, Szabó László Tamás. Bp., Oktatáskutató Intézet, 1985. c. kötetét vagy Várhegyi György: Tülméretezett iskolák. = Valóság, 1986. 6. sz. c. tanulmányát.

merete nélkül az iskola élete, rendje tartalmatlanná válik" — kezdődik pl. az egyik ilyen házirend. Egy másik így kezdődik: "Pajtások! Ti az X iskola tanulói vagytok. Legfőbb kötelességeitek a tanulás, melyet a tanítási órákon, a napköziben, a tanulószobán, otthon képességeitek szerint rendszeresen végezzetek." Egy harmadik: "A házirend arra tanít, hogyan kell művelődni, tanulni, a társadalmi alkotó életre készülve szépen, okosan, becsületesen élni, hazánk javát szolgálni. Beiratkozásoddal tagja lettél nyolc évre egy népes nagy közösségnek, melyben a hosszú évek alatt kialakult szokások szerint él és nevelkedik ifjúságunk. Az itt megfogalmazott jogok és kötelességek a felsorolt célok és feladatok megvalósítását, az egyén és a közösség felelőségét szolgálják... Nem törvénykönyv, hanem iránymutató." Egy negyedik így fogalmaz: "Minden erőddel arra törekedj, hogy képességeidhez mértén minél előbb nagy tudásra tegyél szert. Legfontosabb munkád a tanulás... Tanulj meg az időddel gazdálkodni, legyen napirended, és igyekezz azt betartani." Egy ötödik: "Osztályfőnököd, tanáraid segítségét kérheted a téged különösen érdeklő, a tananyagon túlmutató vagy számodra nehezen érthető tananyagrészek feldolgozásához." Hasonló kölcsönösségre utal az a házirend, amelyet humoros, rajzos formában készítettek el: "A tanulók a felnőttektől türelmet, segítő-készséget, barátságos hangot várnak, míg a felnőttek a tanulóktól bizalmat, őszinteséget, udvarias modort, a »kérem«, »köszönöm« használatát."

Bár válogatásunk természetesen nem mentes némi tendenciózusságtól, azt általában elmondhatjuk, hogy a magyarázó-érvelő típusba sorolt házirendek, amelyek az esetek többségében a tanulói-tanári kölcsönösséget és egymásra-utaltságot is megfogalmazzák, nagyon erősen kiemelik a működésben a tanulási funkciót, és az iskolai fegyelmet a tanulmányi munka céljaként és eszközeként fogják fel.

4 házirend kifejezetten eklektikusnak tűnik, amelyben különböző, nagyon össze nem illő, de jelleges elemek keverednek egymással. Az egyik pl. előírja, hogy a tanuló "minden iskolai alkalmazottnak engedelmisséggel tartozik", ugyanakkor a kölcsönösségre utaló elemeket is tartalmaz: az iskola "a tanulók és a nevelők közös munkahelye". Egy másik házirendben az átlagosnál jobban túlteng a tanulói vonulás-elem, és szükségesnek tartják benne, hogy csengőszóra a teljes tanulói ifjúság vigyázzállásba merevedjen, ugyanakkor viszonylag személytelenül és praktikusán körvonalaznak benne néhány viselkedési szabályt. Ezekben az esetekben inkább a megfogalmazások átgondolatlanságára, nehézkességeire, kompiláció jellegükre kell gondolnunk.

Teljesen zűrzavarosnak, átláthatatlannak 2 házirendet találtunk. Az egyik a már többször hivatkozott, pont- és zsetonrendszert is használó, a

fegyelmezés legapróbb részleteit sem szem elől vesztő, ugyanakkor a részletekben teljesen elvesző és az olvasót is elbizonytalanító működési szabályzathoz tartozik. A házirend következetesen alkalmazza a nehézkes igeneves szerkezeteket a tanulói jogok és köteleességek felsorolásakor (a tanuló kötelessége: "jelentkezni ... részt venni" stb.), majd ez a dokumentum is belemerül a pontok átszámíthatóságának bűvöletes mágiájába. A másik egy tagiskola láthatólag igen nagy nehézséggel összehordott szabályzata, amelynek elkészítése minden bizonnyal meghaladta a tantestület írás- és áttekintő képességét.

Egy házirend — e műfajban szokatlan módon — 14 oldalon keresztül (!) valószínűsíthető készítőihez méltatlan gúgyögéssel fordul a tanulóifjúsághoz: "Iskolánk a második otthonunk, ahol nyolc gyermekévünk leghasznosabb idejét éljük." Az iskolai élet szabályai számosak itt, és a felelősök garma-dája biztosítja a közösség rendjének betartását.

14 házirend hangvételéről semmi jellegesen nem tudunk megállapítani. Összességében a házirendet is hasonlóképpen kevert műfajnak láttuk, mint a működési szabályzatokat. Ennek megértéséhez talán segít egy összevetés az angol szabályzatok elemzésének tanulságaival. Míg ott az iskolai szabályokat általában az igazgató egy személyben készítette el, esetleg néhány vezető-társa segítségével, és csupán csak egy iskolában vett részt a megírásban a teljes tantestület és a gyerekek képviselője, a magyar szabályzatok és házirendek deklaráltak az iskolai élet minden szereplőjének (illetve a szülők és a diákok részéről csupán azok képviselőinek) bevonásával, abszolút felelősségmegosztással és felelőség-túlbiztosítással készültek.

Másrészt az angol szabályzatok egy meghatározott közönséghez (a tanulókhoz, illetve szüleikhez) szóltak, míg a magyar dokumentumok közönsége meghatározatlanabb. Bár ez jóval kevésbé áll a házirendre, mint a működési szabályzatra (az előbbi deklaráltak a tanulókhöz és néhány esetben deklaráltak a szülőkhöz is szól — pl., amikor szülői aláírással el kell azt fogadni), egy túlleellenőrzött, kevés önállósággal rendelkező iskolai gyakorlatban minden dokumentum feltehetőleg némi "túlbiztosítással" születik, a "demokrácia" kínosan pontos betartásával. A demokrácia itt természetesen nem a jellegesen elkülönülő és felvállalt értékrendek képviseletét és ütköztetését jelenti, hanem a felelősség megosztásának a célszerűségén is túlmutató biztosítását.

Ezek a megállapítások persze kissé túlszaladnak a szabályzatok elemzéséből kiolvasható tanulságokon. A szakirodalom alapján úgy tűnik, a valóságban a különböző iskolarendszerekben született iskolai szabályozások nem is kü-

lönböznek olyan nagy mértékben, mint ahogy azt készítésük és alkalmazásuk körülményeinek eltéréseiből gyanítanánk.

Erre utal a szabályozott területek vizsgálata is. Mind a belga, mind az angol szabályzatok vizsgálata megállapítja — és ez a magyar házirendekben sincs másképp —, hogy a legfontosabb az iskolai jelenlét (beérkezés, rendszeres látogatás, benntartózkodás). Az elemzett iskolai házirendek is kiemelten — és egyöntetűen — fontosnak tartják ezt a kérdést. Az időben való beérkezés, az órákon való ottlét, az idő előtti távozás külön — esetenként osztályfőnöki, máskor igazgatói — engedélyhez kötése szinte minden házi-rendben megtalálható követelmény. Sajátos magyar vonásnak tűnik — az eredeti belga, illetve angol szabályzatok közvetlen ismeretének hiányában — annak a szabályozása, hogy ha viszont vége van a tanításnak (napközinek, szakköri foglalkozásnak), akkor a tanulók minden késedelem nélkül távozzanak is.

Az iskolai jelenlét szigorú megkövetelése mellett viszonylag kisebb figyelem terelődik az órai viselkedésre — ez nyilván a szaktanár egyedi felelősségében zajlik. Annál részletesebb az órán kívüli viselkedés szabályozása (a szünetekbeli viselkedés jó időben, rossz időben, a tízórai elfogyasztása, a szabad területekre vonulás, a tanterem elhagyása, az iskolai ebéd elköltése, a tanítás és a napközi közötti időszak eltöltése stb.). Hasonlóan fontos mindegyik házirendben, illetve iskolai szabályzatban az iskolai viselet előírása, nagyjából hasonló értékek szerint: a feltűnést keltő öltözék kerülése, illetve tisztaságra, szolid csinosagra való felhívással, az ékszerek kerülésének kívánalmával, a köpeny viselésének előírásával vagy a magyar szabályokban szinte kivételes esetekben: javaslatával.

Fontos terület az értékek iskolába vitelének tilalma, az alkoholfogyasztás, a cigarettázás és a rágógumizás tilalma — ehhez a belga házirendekben a drogfogyasztás tilalma, az angolokban pedig az önvédelmi fegyverek viselésének tilalma is csatlakozik. Az egészségügyi, tisztasági és balesetvédelmi szabályok is általánosnak tűnnek. Amennyire a vizsgálatok ennek megállapítását lehetővé teszik, feltűnő, hogy az angol szabályzatok az iskolai jelenlétnél is előbbre helyezik a másokkal szembeni figyelem gyakorlásának követelményét, ezzel szemben ez a magyar házirendekben nem tipikusan és nem is elsődleges fontossággal előforduló követelmény, sem a társakkal, sem a tanárokkal szemben. A társakkal szemben a külföldi szabályokban elég gyakori, a magyarban meglehetősen ritka az ellenkező nemmel való kapcsolat szabályozása (főként a lányokkal szembeni udvariasság), ami talán a koedukáció nálunk szinte kizárólagossá válásával magyarázható.

Feltűnően sok magyar szabályzat emeli ki az iskola felnőtt dolgozóival (különösen a tanárokkal) szemben a köszönés kötelezettségét, és emellett is jó néhány, mellékletként csatolt iskolai dokumentum (év eleji beszámoló, az iskolai magatartásról írt jelentés) utal arra, hogy a gyerekek elmulasztják a köszönést. (Valójában szinte ez tűnt az egyetlen azonosítható konkrét iskolai fegyelmi problémának az esetlegesen elének kerülő háttérdokumentumok alapján.) Míg a külföldi szabályozások a felnőttekkel szemben tiszteletet, respektust, bizalmat követelnek meg, illetve írnak elő, a magyar házirendek inkább az engedelmességre helyezik a hangsúlyt, nemcsak a tanárok, de egyéb iskolai dolgozók, illetve az ügyeletes társakkal szemben is.

Az iskola időbeli és térbeli kiterjedése — vagy ahogy Charlier nevezi: "az iskola szimbolikus kerülete" — is fontos kérdése a szabályozásoknak. Az iskola többnyire a kapuig terjed. Jó néhány házirend szabályozza bejáró tanulói viselkedését az iskolába vivő közlekedési eszközökön is. Előfordul, hogy az iskola szabályozása az otthon küszöbéig is elkíséri a tanulók (az egyik szabályzat pl. előírja, hogy a tanulók "kötelesek a legrövidebb úton hazamenni"). Időben a tanítási nap általában a beérkezéstől (amelyet esetenként előírnak, hogy az első óra előtt hány perccel történjék) a tanítási nap végéig terjed, de a legtöbb házirend kitér az utcán tartózkodás legkésőbbi időpontjának a meghatározására is (többnyire 22 óra, esetenként 20 óra, ami után a tanuló "még szülői felügyelettel sem tartózkodhat" kint).

Az iskolai tevékenységen kívül — amelyben sok iskola külön napközis házirendben szabályozza a délutáni elfoglaltságot — némely házirend kiköti, hogy a nyári szünetben és a tanítási időn kívül általában elkövetett vétségekért is büntetnek. Két házirend egyenesen előírja, hogy a tanulók közlekedési és esti viselkedését a raj tagjai egymásnál kölcsönösen figyeljék. Van, amelyik szabályzat szükségesnek tartja előírni, hogy az iskola tanárainak az iskolán kívül is kell köszönni.

Az elemzések néhány tanulsága

Talán nem szükségtelen még egyszer hangsúlyoznunk, hogy a vizsgálat alapjául szolgáló működési szabályzatok nem az iskolák mindennapos működési gyakorlatából születtek meg; nem a nevelői szakma sajátos problémafelvetéseit tükrözik. Egy oktatáspolitikai átalakulás termékei, amely átalakulásnak legfőbb jellemzője az önálló intézményi működés, az egyéni szabályozás erősödése iránti központi irányítói igény. Az elemzés igazolta azt a feltevésünket, hogy ez a fajta önállóság még kevésbé jelentkezik az 1987-es működés-

si szabályzatokban, amelyek inkább igyekeznek a felsőbb utasításban megjelenő értékeket visszaigazolni. A szabályozásokban így általában a különböző értékpanelek keveredése és a túlzott általánosságra való törekvés volt a jellemző.

A működési szabályzatok fegyelmezéssel kapcsolatos részei így ma még valószínűleg sokkal inkább tükrözik az iskolák jelenlegi oktatáspolitikai helyzetét, a szakmai és intézményi önállóság ellentmondásos jellegét, mintsem sajátos, egyedi működésüket és abban fegyelmezési alapelveiket, értékeiket és problémáikat. A szabályzatok és a házirendek tartalmi-stiláris elemzése azt mutatja, hogy az iskolák sok esetben képtelenek világos, áttekinthető, logikus, nyelvezetükben egységes szabályozások megalkotására. Az iskolák többsége ma még nem ura egy közömbös értelemben vett hivatali nyelvezetnek.

Ennek kialakulását természetesen több dolog nehezíti ma még. Az iskoláktól elvárt dokumentumok címzettjei, az eddigi irányítási gyakorlat szerint, az iskolát irányító felsőbb szervek voltak. Az iskoláknak eddig sem lehetőségük, sem idejük nem volt arra, hogy önmaguk, esetleg a szűkebb környezet (az iskolába járó gyerekek szülei) számára megfogalmazzák saját belső problémáikat. Ehhez, úgy tűnik, ma még az igények sem merültek fel eléggé a tanároknak és a szülőknek. A szabályzatok jól tükrözik azt az ellentmondásos helyzetet, hogy ma (illetve 1987-ben) az ágazati főhatóság kényszerül arra, hogy ilyen igények kielégítésére kötelezze az iskolákat, és hogy az iskolák miniszteri rendeletre kényszerülnek elgondolkodni saját működésükről. Ha nem is a működési szabályzatokból, de az azokhoz véletlenszerűen csatolt melléletekből azonban kitűnik, hogy jó néhány esetben van az iskolákon belül vagy az iskola és a szülő között párbeszéd az iskola aktuális működési (és azon belül) fegyelmezési gondjairól.

A szabályzatok átgondolatlanságai, következtelenségei, a konkrétság és az áttekinthetőség hiánya így az elemző számára inkább az iskolák függőségi helyzetét tükrözik. A bürokratikus elemek túltengése, pl. a büntetések adminisztrációjának, hierarchiájának tulajdonított túlzott fontosság egy olyasfajta iskolai gyakorlatra utalnak, amelyben a működési szabályzatot kidolgozók jónak látják működésüket nem túlságosan sokatmondó adminisztrációval "lefedezni". De talán nem túlzott az a következtetésünk sem, hogy ezek az iskolák valószínűleg a gyakorlatban sem sokkal felkészültebbek fegyelmezési problémáik kezelésére, sőt talán tudatosítására sem. Az elemzés számos tanulsága utal erre. Például az, hogy a szabályzatok sokkal szívesebben és bővebben foglalkoznak a jutalmazás kérdéseivel, mint a büntetéssel (a nemzetközi elemzések ezzel ellentétes tendenciát mutatnak), nem fogalmaznak vilá-

gosan a büntetendő és jutalmazandó viselkedés kérdésében, nem tartalmaznak konkrét, jelleges fegyelmi problémákat. (Aligha hihetjük, hogy a tanulók közönségi mulasztásai jelentik az 1987-es magyar oktatási gyakorlat legsúlyosabb fegyelmi problémáit.)

A házirendek elemzése és összevetése más, külföldi, hasonló jellegű szabályozásokkal, viszont azt mutatja, hogy az iskolák gyakorlatában nagyon sok általános, sztereotip elem van, amelyek vállalása az iskolák számára egy nyitottabb oktatáspolitikai környezetben természetes is. Elemzésünket így talán zárhatjuk azzal a bombasztikus megfogalmazással, hogy az iskolai fegyelmezés kérdésében akkor lesz nagyobb "rend", azaz világosság a magyar iskolai gyakorlatban, ha az iskolák nem kényszerülnek önmagukat túlfegyelmezni, és lehetőleg mindenféle homályosan vagy büntudattal érzékelt elvárásnak megfelelni, hanem valóban lehetőségük lesz arra, hogy konkrét kérdésekben konkrétan döntsenek, és döntésük következményeivel konkrét környezetükben szembesüljenek. Ehhez persze arra is szükség lenne, hogy a nagyobb társadalmi környezetben többet és nagyobb összefüggésekben gondolkodjunk az iskolai (és társadalmi) devianciáról és annak kezeléséről.